

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 109

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social Work

Volume 109

ПРАВАТА НА ЧОВЕКА КАТО СОЦИАЛНО ЗАВОЕВАНИЕ НА ЧОВЕЧЕСТВОТО И СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ НА ГРАЖДАНИТЕ И НА ПРАВИТЕЛСТВАТА

ВЯРА ГЮРОВА*

Резюме: Студията представя различни гледни точки към природата на правата на човека, тяхната специфика и разновидности. Акцентира се върху ролята и функциите на службата омбудсман като съвременна форма за защита на нарушени човешки права на национално и европейско ниво. Обект на анализ са човешките права в България и тяхната защита. Студията завършва с коментар върху целите на хилядолетието (като социална отговорност на правителствата), в контекста на правата на човека и резултатите от изпълнението на целите до момента.

Ключови думи: права на човека, омбудсман, европейски омбудсман, цели на хилядолетието

* E-mail: viaragyurova@abv.bg

HUMAN RIGHTS AS A SOCIAL CONQUEST OF THE MANKIND AND A SOCIAL RESPONSIBILITY OF THE CITIZENS AND GOVERNMENTS

Viara Gurova

Abstract: Study presents different points of view about human rights' nature, specificity and variety. The special stress is put on the role and functions of ombudsman services as a present-day form for the human rights defense at the national and the European level. Human rights in Bulgaria and their defense are one of the subjects of analysis. Study finishes with comments on the aims of the UN Millennium Development Goals (as a social responsibility of the governments) in the context of Human rights and the results of goals' fulfillment till now.

Key words: Human rights; Ombudsman; European ombudsman; UN Millennium Development Goals

Историята на човешките права бележи дълъг път, който различните общества и човечеството като цяло изминават през вековете, за да наложат човешките права в дневния ред на развитието на отделните страни, региони и на света като цяло. Този път е осеян с борби срещу социалната несправедливост спрямо отделни хора, социални групи и общности в отделни страни и по различно време, за да се стигне до появата на Всеобщата (универсалната) декларация за правата на човека през 1948 г., която „узаконява“ на международно равнище човешките права като факт, като социално явление и признание, с които трябва да се съобразяват днешните правителства, политици и граждани. Този уникален документ дава основание да се говори за началото на нов „век на човешките права“, на нови надежди, но и на нови разочарования и спекулации.

Цел на настоящето теоретично изследване е да очертае социалните параметри на проблема за правата на човека и да представи функциите и ролята на омбудсман службите като съвременна форма за защита на нарушени човешки права (преди всичко на гражданите от държавните институции и антисоциални действия) на национално и на европейско ниво.

Специфика на правата на човека

Най-общо според Л. Винър „правата са нещата¹, които са позволени на хората да правят или да имат – те (не) позволяват на хората да извършват някои действия или да (не) бъдат в определено положение“ (Wenar, Leif, 2011). А според едно ръководство на ООН за изучаване на правата на човека *можем*

¹ От *Entitlement* – нещо, което имаш право да правиш или да имаш или когато имаш правото да правиш или да имаш нещо (Например, право на пенсия или на отпуск. Пример: *На мениджърите са им позволени много неща. Cambridge Dictionaries Online, 2014*).

да дефинираме правата на човека като онези права, които са присъщи на нашата природа и без които не можем да живеем като човешки същества (Ние, народите на Обединените нации, 1999: 25).

Има различни дефиниции на правата на човека. Ето няколко примера:

- „Човешките права са морални притежания, които всеки индивид в света притежава просто защото той или тя е човешко същество“ (Human Rights Message, 2003: 18).

- „Човешките права са фундаментални за нашата природа, „без тях не можем да живеем като човешки същества“ (Braun, M. (ed.), 1995: 3).

- „Под права на човека най-общо се разбират онези основни морални права на личността, които са необходими за живот, зачитащ човешкото достойнство“ (Форсайт, Д. П., 2002: 15).

- „Човешките права са наши поради природата ни да бъдем хора и са наши по рождение. Претендирайки за тези права, ние приемаме, че имаме и отговорности. Ние имаме отговорността да не нахърняваме правата на другите, да подкрепяме другите когато претендират за своите права и да признаваме, че понякога, когато претендираме за своите права, това влиза в конфликт с правата на другите“ (Braun, M. (ed.), 1995: 3).

- „Те (правата – В.Г.) са протекции и ползи, гарантирани от конституцията, от национални и щатски закони и чрез действията на правителството“ (Turner M. J. and all., 1986: 124).

- „Правата и свободите са ценности, които имат естествено-правен произход и изразяват жизнения минимум от необходими духовни и материални ценности (въплатени в основни права и свободи), които задължително трябва да бъдат гарантирани, за да живее човекът пълноценно“ (Борисов, О., 2003: 41).

- „Човешките права са свободите, мерките за защита и задълженията, които всеки индивид може да изисква от обществото като права, според универсално приети правила“ (Human Rights Message, 2003: 18).

- „Под термина „права на човека“ днес се разбират универсалните правови гаранции, охраняващи отделни лица и групи лица от действията на органите на властта, които нарушават основните свободи и оскърбяват човешкото достойнство“ (Коларова, Ц., 2004: 44).

- „Обобщаващо може да се приеме, че понятието права на човека е всеобхватно понятие, което включва в себе си основните (универсални) икономически, социални, културни, граждански и политически права, необходими за достойното съществуване на човека“ (Борисов, О., 2003: 43).

Авторите се обединяват около това, че човешките права и свободи са част от ценностната система на човека и обществото и тяхното гарантиране дава възможност на всеки човек да живее достойно, да проявява и развива своите човешки качества и да удовлетворява свои духовни и други потребности (пак там, с. 41). Не случайно така започва и Всеобщата декларация за правата на

човека: ...признаването на достойнството, присъщо на всички членове на човешкия род, на техните равни и неотменими права представлява основа на свободата, справедливостта и мира в света... (Всеобща декларация за правата на човека, 1948, Преамбюл).

Според американския изследовател по право Уесли Хохфелд (1879–1918) правата на човека са комплексни по своята същност и се състоят от базови „елементи“ (по: Wenar, L., 2011): *привилегия, претенция, власт и неприкосновеност (имунитет)*. Същевременно едно и също право за различни хора и в различни ситуации може да се прояви като право-привилегия, право-претенция, право-власт и право-неприкосновеност. Правото на образование, например, може да се реализира като:

- *привилегия* за част от хората (или децата) в едно общество да се учат в елитни и/или частни учебни заведения;
- *претенция* за достъп до качествено образование на всички граждани на една страна, която и конституционно е определила правото на образование като основно тяхно право;
- *власт* на директора (и педагогическия съвет) на едно училище да премести в друго училище (или да изключи) сериозно провинил се ученик, с което променя неговата претенция и привилегия да остане в същото училище, в което е учил до момента на провинението си;
- *имунитет* на учещите да не отидат в казармата за отбиване на военната си служба, докато учат (такъв имунитет е съществувал за редовните студенти и ученици в България през определени исторически периоди).

Поради факта, че правата на човека са определяни като „морални права“, „морални притежания“, или „морални претенции“, някои скептици определят правата на човека като не-реалност, като утопия или мит, даже като дистопия². Според тях като права, „присъщи по рождение“ на човека, те са само „морални фикции“, абстрактни морални норми, без достатъчно правна защита. И ежедневно им нарушаване (убийствата, глада, мизерията, насилията в различните им разновидности) доказват това (по-подробно виж: Гюрова, В., 2002, Първа глава, пар. 1).

Факт е, че правата на човека са претенции от страна на всички хора и на всички граждани към държавата, към нейните органи на управление и институции, от които се очакват реални действия, чрез които би трябвало да се осигури достоен живот на всеки гражданин. В това е смисълът и целта на прокламирането на човешките права (Human Rights Message..., 2003: 20) – по-конкретно да се постигне:

1. Защита на правата и свободите на хората от насилия от страна на държавата.
2. Принуждаване на държавата да създаде необходимите условия за ефективното използване на човешките права от хората.

² Дистопия – въображаемо място, където всичко е от лошо, по-лошо.

3. Гарантиране, че държавата ще защитава правата и свободите на хората срещу насилие от страна на други хора.

Последното е важно, защото *като норма* „човешките права се отнасят само до взаимоотношенията между личността и държавата, не за тези между отделните хора“ (пак там, с. 21). Лошите взаимоотношения между хората, например, са нарушение на човешките права само ако държавата не е гарантирала намесата на полицията или на съда, когато са налице претенции от страна на един човек спрямо друг.

Човешките права играят и *„ролята на идеал*, който управляващите държавата са призвани да постигнат“ (пак там). Като част от ценностната система на човека и обществото те са морални претенции, защото ценностите на човека определят неговия морал³ и обуславят поведението му. А то се смята обществено приемливо, ако съответства на общоприетите от едно общество ценности и нравствени норми, закрепени в регулации за позволено и непозволено поведение.

С други думи, *ако спазването на правата на човека е възприето като морално задължение на отделния човек и на обществото като цяло, то хората трябва да демонстрират това в ежедневно си поведение, а държавата (и обществото) трябва да осигурят гаранции, че тези права няма да се нарушават, а ако това се случи, нарушителят ще бъде наказан*. Това задължение се поема от правителствата, присъединили се към или ратифицирали важни международни актове, касаещи човешките права.

Ратифицирането означава, че международните актове стават основа на съответното национално законодателство или в случаите на спор, се оценяват по-високо от националното законодателство (имат предимство пред него). И същевременно е факт, че много правителства, ратифицирали различни международни актове, нарушават или negliжират човешките права на своите граждани, особено по отношение на отделни социални групи и общности. Нещо повече – „всяка страна по света нарушава човешки права повече или по-малко систематично“ (пак там). И това се отнася не само за бедните и неразвитите страни, но и за богатите европейски и неевропейски страни (пак там).

Например, макар че в края на миналия век правото на живот, свобода и сигурност на личността е признато официално, около 120 млн. души са убити през 20-ти век в мирно време и по време на войни в резултат от държавна политика. И все още никой не се наеме да каже колко са убитите по света от началото на 21-ви век. Десетки хиляди са осъдени на смърт или са изчезнали. 14 млн. деца умират всяка година, преди да навършат пет години. Над

³ Морал – система от правила за нравствено поведение в обществото; нравственост. Нравственост – съвкупност от норми за човешко поведение в обществото; поведението на човека в обществото и проявените духовни качества (Буров, С. и др., 2002, с. 460 и с. 530)

100 млн. деца работят, просят или проституират. В повече от 60 страни в света хора лежат в затворите само защото са се борили за своите права. Броят на политическите емигранти е близо 17 млн.

Няколко пъти през последното десетилетие на 20-ти век сме свидетели на геноцид. Стотици милиони хора живеят в изключителна бедност, страдайки от недохранване, болести и липса на надежда.

Всичко това, по думите на висшия Комисар по правата на човека Мери Робинсън, е „неуспешно изпълнение на ангажиментите по правата на човека в размер, който е срамен за нас, за човечеството“ (Ние, народите на Обединените нации, 1999: 26). И въпреки че казаното се отнася за края на 20-ти век, този извод е в пълна сила и за първите две десетилетия на 21-ви век.

За да бъдат действащи, правата на човека трябва да бъдат установени и кодифицирани⁴ в правната система (Форсайт, Д., 2002: 15), т.е. те трябва да бъдат систематизирани и закрепени с правила и норми за тяхното прилагане и гарантиране в съответни нормативни актове. Всички документи и отразените в тях многобройни човешки права са резултат от дълъг път, който човечеството и отделните човешки общности (народи, нации) извървяват, за да постигнат признание на правата на човека и тяхното кодифициране в нормативни актове – национални и международни.

Международният стандарт за човешките права

Почти всички определения за човешките права се базират на „две ключови ценности“ – *достойнството и равенството на всички хора*. С тях и със свободата, уважението, справедливостта, недискриминацията и толерантността се свързва смисълът на присъствието им в социалния живот (Human Rights Message..., 2003: 18). Не случайно за човешки права се заговаря сериозно в ситуации, когато под някаква форма са накърнени свободата, справедливостта, човешкото достойнство на хората от други хора, облечени във власт, или от институциите. Движението за правата на човека е движение, обединяващо жертвите с нарушени права и свободи. А значимите международни документи, регламентиращи човешките (и детските) права се появяват след големи катаклизми (каквито са например войните и световните кризи), предизвикани от човешко (по-скоро политическо) действие или бездействие. И не е случайно, че именно Втората световна война отключва ентусиазма на оцелелите да направят нещо, за да не се повтарят ужасите на войната. Както и не е случайно, че именно няколко години след края на войната (1948) се появява Всеобщата (универсалната) декларация за правата на човека.

Но въпреки ентусиазма, с който е посрещнат този документ, проблемите с погазването на човешките права все още не са решени. Според Д. Форсайт

⁴ Кодификация (*от лат. „Codex“* – книга + „facere“ – правя) 1. Юр. Систематизация и съгласуване на законите в държавата. [...]. 3. Установяване на правила, норми и др.

с тази декларация „нравственото ни въображение се обогати с езика на всеобщите права, но ние живеем в свят, в който национализмът, националната държава и националните интереси често са мощни прегради за ефективните действия в името на международните права на човека“. И правозащитниците от ООН не хранят „илюзията, че държавната власт вече не е от значение“ (по: Форсайт, Д. П., 2002: 384). Случващото се в последните десетилетия е доказателство за това.

Четвърт век след появата на Всеобщата декларация на човека се появяват повече от 60 международни инструменти по правата на човека (декларации, конвенции, харти, протоколи, споразумения, договори и пр.). Взети по отделно и в съвкупност, те образуват „един впечатляващ международен стандарт за човешките права, който все още отразява надеждата, че можем да обърнем черната страница на избуялите нарушения на човешките права и да продължим про-активните си усилия за уважение на човешкото достойнство“ (Understanding Children's Rights, 2003: III).

Коректността изисква да се изясни и релацията „права–свободи“. В редица документи част от правата на човека са описани като „свободи“ или „фундаментални свободи“. Термините „права“ и „свободи“ се използват и синонимно, като едните се обясняват чрез другите. Съществува и разбиране, че свободите са само част от човешките права. Според една дефиниция „човешките права са *свободи, мерки за защита и задължения*⁵, които всеки индивид може да изисква от обществото като права, според универсално приетите правила“ – вероятно се има предвид Всеобщата декларация за правата на човека от 1948 г., ратифицирана от повечето страни по света (Human Rights Message..., 2003: 18). Ако потърсим конкретизация в тази декларация, като „свободи“ (или право на свобода) сред универсалните човешки права присъстват:

- право на свободата на мисълта, съвестта и религията, както и свободата човек да изповядва под различна форма религията и убежденията си (чл. 18);
- свобода на убеждение и на изразяването му (чл. 19);
- право на свобода на мирни събрания и сдружения (чл. 20);
- свобода на гласуването (чл. 21);
- право на свободно придвижване и избиране на местожителство в пределите на всяка държава (чл. 13);
- право на свободно участие в културния живот на обществото... (чл. 27).

Правата и фундаменталните свободи на хората, записани в документите, им позволяват напълно да развиват и използват човешките си качества, своята интелигентност, талант и съзнание и да задоволяват своите духовни и други потребности (по: Ние, народите на Обединените нации, 1999: 25).

⁵ Акцентирането с италик – мое. В. Г.

Видове права на човека

Има много и различни категории права и много и различни класификации. Различните варианти се определят в зависимост от това (по: Rights, 2011):

- *за кого* се твърди, че има права: права на децата, права на животните, права на работещите, права на държавите, права на народите и пр.;

- *за какви действия или състояния (положения) или обекти* се отнасят заявените права: право на свободно изразяване, на справедлива присъда; право на частен живот; на запазване на мълчание, право на собственост, лични права;

- *какви са причините за наличие на права (защо притежателят – както се твърди – има право)*: морални права (те се коренят в морални причини); легални/законодателни права (произтичат от законите на обществото), обичайни права (съобразени са с правилата и традициите на общността);

- *как и доколко съответните права могат да бъдат повлияни от действията на носители на права*: неотменни права (например право на живот); подлежащи на отнемане права (например право на свобода) и отказвани права (права, за които е обещано да бъдат спазвани – например право на пътуване в друга държава).

Исторически погледнато човешките права могат да бъдат групирани в „три поколения права“:

- *Първото поколение права на човека* са гражданските и политическите права. Исторически те се обособяват най-рано, през 17-ти–18-ти век – с Американската декларация за независимостта (1776) и особено с Декларацията за правата на човека и гражданина на Френската буржоазна революция (1879), която провъзгласява принципите за свобода, равенство, братство.

Най-общо гражданските и политическите права са свързани със защитата на живота, свободата и сигурността на гражданите и с участието им в живота на (демократичното) общество. Те задължават държавите да гарантират никой да не бъде заробван, произволно задържан и измъчван. Всеки човек има право на безпристрастен и публичен съдебен процес, на свобода на мисълта, съвестта и религията, на свободно изразяване на мнение, свободно придвижване, включително правото да емигрира, както и правото на мирно сдружава с други лица.

Гражданските права (право на живот на свобода, на лична сигурност, на свобода от мъчение и деградиращо третиране; свобода от дискриминация, свобода на вярванията, религията и пр.) се отнасят до физическия и моралния интегритет на човека. *Политическите права* (правото на участие в управлението и в свободни избори, право на мирно сдружаване и обединяване, право на информация и на мнение) правят човека част от обществото, в което живее. К. Маркс критикува тази група права за това, че са нереални – „не всички са равни“, пише той и продължава: „какъв е смисълът да бъдеш свободен, ако е невъзможно да живееш живот, достоен за човека“ (по: Verhellen, E., 2000: 47).

• Появата и обособяването на *второто поколение човешки права* (икономически, социални и културни) се свързва с втората половина на 19-ти и началото на 20-ти век. За първи път правата от тази група са описани в Декларацията за правата на експлоатираната работническа класа, обявена от Октомврийската революция през 1917 г. Впоследствие икономически, социални и културни права са включени в социалистическата конституция на Русия от 1918 г., с която се регламентират правата на труд, образование, дом, медицински грижи и пр., както и задълженията на държавата за благоденствието на нейните граждани (пак там). Както пише Е. Верхелен, записаните в руската конституция права могат да се определят като „неотложен призив към чувството за социална отговорност на държавата“ към нейните граждани (пак там, с. 52).

Най-общо икономическите, социалните и културните права защитават правото на труд и на свободен избор на работа, на справедливо възнаграждение, на членуване в професионални съюзи, на обществено осигуряване, на подходящо жизнено равнище, на защита от глад, на здравеопазване и образование. Държавите поемат отговорност за подобряването условията на живот на своите народи (Ние, народите на Обединените нации, 1999: 25).

Това поколение права гарантират социална справедливост, правото на труд и минимални доходи, на здравеопазване, свободно време, участие в собствената култура. Според едно ръководство за изучаване на човешките права „*икономически права* са например правото на адекватен жизнен стандарт или правото на адекватна работа“ (труд). „Идеята е, че човек не може да живее с достойнство без минимални материални ресурси. *Социалните права* включват правото на образование, правото на брак и семейство, но също и правото на отдых и свободно време и правото на социална сигурност. *Културните права* отразяват правото на участие в културния живот на една общност“ или общество (Human Rights Message..., 2003: 19).

От края на 20-ти век до днес (особено след края на „студената война“) правата на човека и тяхната защита са под влиянието на процеси, които надхвърлят националните граници и придобиват характеристики на наднационални. Това са явления (и постижения) като глобализацията, международният тероризъм и организираната престъпност, информационните и комуникационните технологии, биотехнологиите, генното инженерство, потребността от защита на околната среда, бедността, ксенофобията, расизмът и пр. Глобалната значимост и разпространение на тези явления дава основание за обособяването на ново „поколение“ права.

• *Третото поколение човешки права* са т.нар. *колективни или народни права* – права на солидарността. Те се отнасят до правото на информация, на екологична защита, правото на нации и народи на самоопределяне и пр. и са резултат от борбата на хората в много развиващи се страни (но и на защитници на човешките права в развитите страни) за мир, здравословна околна среда, устойчиво развитие, културен интегритет, самоуправление и пр. Тази

група права всъщност се явяват „предварително условие за използването на всички други права“ (Human Rights Message..., 2003: 19; виж и: Verhellen, E., 2000, 3, 45–62).

Тези права на човека се свързват със Световната конференция за околната среда в Рио де Женејро (1992) и с появата на редица *международни документи* (Европейската конвенция за правата на човека, Европейската социална харта, Конвенцията за икономически, социални и културни права, Конвенцията за гражданските и политически права, Конвенцията за правата на детето и др.), наречени „твърди закони“, тъй като ратифицирането им задължава страните да прилагат записаните в тях решения.

Според друга класификация човешките права могат да бъдат *основни* (записани в международните актове) и неосновни или „*допълнителни*“ (ако можем да ги наречем така – например правото на мълчание). Като основни са признати 26-те⁶ човешки права и свободи от Всеобщата декларация за правата на човека (1948), обединени в пет групи – граждански, икономически, политически, културни и социални.

За отделните страни по света основните права на техните граждани са записани във върховния им закон – конституцията на страната. Така например според българската конституция основни права на гражданите на Република България са правото: на гражданство, на убежище, на живот, на лична свобода и неприкосновеност, на адвокатска защита, при необходимост, на личен живот и неприкосновеност, на избор на местожителство, на изучаване и ползване на български език, както и на майчиния език, на свобода на съвестта, свободата на мисълта и изборът на вероизповедание, на мнение, на информация, да участват в избори, на мирни събрания, стачки, манифестации, на сдружаване, на брак и семейство, на жалби, на труд при здравословни и безопасни условия и при съответно трудово възнаграждение и заплащане, на обществено и на здравно осигуряване и социално подпомагане, на здравеопазване и образование, на ползване на националните и общочовешките културни ценности, както и правото на човека да развива своята култура, на здравословна и благоприятна околна среда, на защита, когато са нарушени или застрашени неговите права или законни интереси (Конституция на Република България, 1991, изм. 2007). Като най-основното от всички права се признава правото на живот, „защото само ако човекът е жив, може да упражнява останалите права и свободи“⁷ (Борисов, О., 2001: 21).

⁶ Всъщност Всеобщата декларация за правата на човека съдържа 30 члена (често асоциирани с 30 права), но първите два члена регламентират равенството на всички хора по отношение на правата и принципа за недискриминация по отношение на правото на права, а последните 2 определят задълженията на хората по отношение на обществото и правата на другите (Чл.29) и неприкосновеността на всички права, записани в Декларацията (Чл.30) (Права на човека. Международноправни актове, 1993, 19–25).

⁷ Акцентирането с италик – мое – В.Г.

Популярна е и класификацията, според която правата на човека могат да бъдат разграничени в две групи (по: Коларова, Ц., 2013: 157):

- *Абсолютни права* – при тях не се допуска, при никакви обстоятелства, ограничаване или отменяне (например, правото на живот, на труд и пр.).

- *Относителни права* – те допускат ограничаване или отменяне при извънредни обстоятелства като например въвеждането на извънредно или военное положение (такова е например правото на свободно придвижване и др.).

В зависимост от контекста и от областта, към която се отнасят, правата на човека получават различен *статус* и се определят като естествени, универсални, основни, граждански, права на личността и пр. Всъщност това не са различни видове права, а по-скоро характеристики на човешките права в зависимост от контекста, в който се интерпретират.

Естествените права са тези, които човекът придобива по рождение само защото е човешко същество. Това са, например, *правото на живот, на свобода, на равенство, на собственост*. Те са му присъщи като биологичен вид, който е започнал съществуването си сред природата още преди да се създадат социалните общности и формации и е живял съобразно природните закони.

Естествените права са общочовешка ценност и принадлежат на всяко човешко същество, на всички хора, на цялата човешка общност, т.е. те са *универсални права на човека*. Всъщност терминът „универсални права на човека“ става популярен с появата на Всеобщата (Универсалната) декларация за правата на човека на ООН (1948). Тя е универсална не защото е ратифицирана от повечето страни в света, а защото установява юридически задължителни стандарти. „Една международна конвенция е универсална, когато нейното нормативно съдържание засяга интересите на всички държави, нации и народи“ (Основни права на човека и гражданина, 1998: 153) – в случая по отношение на зачитането на човешките права. Поради това и нормативното ѝ съдържание се явява универсален стандарт.

Всеобщата (Универсалната) декларация за правата на човека, както и многото други последвали я документи (договори, конвенции и пр.) по правата на човека, имат спецификата на универсални международноправни актове именно поради универсалността на принципа за защита правата на човека и същността му на *jus cogens* (императивна норма) или стандарт. „Универсалните стандарти за правата на човека и основните свободи за всички установяват минималното съдържание и обем на конкретни права и свободи, към които държавите-страни по съответните договори следва да се придържат, като ги предоставят и гарантират на отделния индивид във вътрешното си законодателство.“

Универсалните (естествени, основни) права на човека са *неотменими* – „никой не ги дава и никой не може да ги отнема“ от човека, те „не зависят от никакви условия, всеки от нас ги притежава от раждането до смъртта си“ (Human Rights Message..., 2003: 18).

Освен универсални и неотменими човешките права са и *неотчуждаеми* и *неделими*. С други думи, неотчуждаемите права не могат да бъдат отнети от гражданите при никакви обстоятелства – „хората притежават правата си дори и когато собствената им държава ги нарушава или отменя“ (Коларова, Ц., 2013: 174).

Човекът и неговите права са *неделими* една от друга „дадености“ – щом като има човек, това означава, че той има права на човек. Никой (държава или длъжностно лице, частни лица или групи лица) не може да решава едни права да се упражняват, а други – не. „Независимо дали другите ги спазват или не, правата на човека са неразделна част от самия човек“ (пак там).

Човешките права се свързват не само с биологичната, но и със социалната принадлежност или същност на човека, която се определя от живота му с другите. „В процеса на своето развитие човекът напуска своята естествена среда, в която е живял самостоятелно, и съвместно с други човешки същества създава общност, която съществува по определени правила“ и на основата на „обществен договор“ (Борисов, О., 2003: 47). Естествените закони, по които живели хората дотогава, се трансформират в социални, а естествените права – в *социални права*.

Социалните общности имали за задача да защитават правата на хората в новите условия, за което била необходима обществена власт. Представители на течението за естествените права на човека (Джон Лок, с когото се свързва въвеждането на термина „права на човека“, Хобс, Спиноза и др.) смятали, че човекът има право да се противопоставя на власт, която не изпълнява задълженията си по обществения договор и нарушава естествените му права (пак там).

С появата на държавата като социална организация „обществото сключва договор с държавата, предоставяйки ѝ управленски правомощия“ (пак там). В замяна хората трябвало да получават защита на правата си като граждани. Така с появата на държавата и законите правата на човека се узаконяват като *права на гражданите* (граждански права). Днес под граждански права се разбират *конституционните и субективните права на гражданина на съответната държава*. За пръв път „правата на човека“ и „правата на гражданина“ са разграничени във френската Декларация за правата на човека и гражданина от 1789 г.

По съдържание и „правата на човека“ и „правата на гражданина“ се отнасят главно до *социалните права* на хората, живеещи в определена общност/общество. Но в зависимост от това къде живеят гражданите, тези права могат да се различават в някаква степен, въпреки универсалния им характер като естествените права на човека. Върху тяхното съдържание и проява влияят специфичните особености на отделните нации, етноси, религии, общности и пр.

В гражданското право се използва и понятието „*права на личността*“. Прието е, че правата на личността са същите права на човека, погледнати през друг ъгъл – през призмата на човека като личност, която живее в общество, разполага със социални права, осъществява социални контакти с други лич-

ности в обществото. В този процес се създават и нови лични права (право на информация, на здравословна среда на живот и пр., които съпътстват развитието на обществата в условията на глобализация.

През 21-ви век към различните групи права се добавят и специфичните *права на гражданите на Европейския съюз*, отразени в Хартата на основните права на Европейския съюз (2012). Те са представени в 50 члена, обединени в шест групи (достойнство, свободи, равенство, солидарност, гражданство, правосъдие), които съответстват на „неделимите и универсални ценности“ на Европейския съюз – „човешко достойнство, свобода, равенство и солидарност“ – и са съобразени с принципите на демокрацията и на правовата държава, които са водещи за Съюза (Харта на основните права на Европейския съюз, 2012). По-конкретно всяка от тези групи права включва (пак там):

1. *Достойнство*, в което влизат: правото на човешко достойнство, което е „ненакърнимо“ и „трябва да се зачита и защитава“ (чл. 1); правото на живот (което определя неприложимостта на смъртното наказание); правото на неприкосновеност на личността; забрана на изтезания, наказания и унижения; забрана за робство и принудителен труд.

2. *Свободи* – в тази група права влизат: правото на свобода и сигурност; зачитане на личния и семейния живот; защита на личните данни; правото на брак и семейство; свобода на мисълта, съвестта и религията; свобода на мнение и информация; свобода на събранията и сдруженията; свобода на изкуствата и науките (в т.ч. на академична свобода); право на образование; свобода на избор на професия и право на труд; свобода на стопанска инициатива; право на собственост; право на убежище; защита при принудително отвеждане, експулсиране и екстрадиране.

3. *Равенство* – в тази група права влизат: равенство пред закона; право на недискриминация, културно, религиозно и езиково многообразие; равенство между мъжете и жените; права на детето (чл. 24); права на възрастните (на старите) хора; интеграция на хората с увреждания.

4. *Солидарност* – в тази група права влизат: право на информиране и консултиране на работещите; право на колективни преговори и действия; право на достъп до услуги за намиране на работа; право на защита при неоснователно уволнение; право на справедливи и равни условия на труд; забрана на детския труд и защита на работещите младежи; право на семеен и професионален живот; право на социална сигурност и социална помощ; закрила на здравето; достъп до услуги от „общ икономически интерес“; опазване на околната среда; защита на потребителите.

5. *Гражданство* – в тази група права влизат: право на гражданите да избират и да бъдат избирани в Европарламента, в общинските избори и пр.; право на добра администрация; право на достъп до документи; право на защита чрез Европейски омбудсман; право на петиции; свобода на движение и пребиваване; право на дипломатическа и консулска закрила.

6. *Правосъдие* – в тази група права влизат: право на ефективна правна защита и справедлив съдебен процес, презумпция за невиновност и право на защита; принципи на законност и пропорционалност на престъплението и наказанието; право на всеки да не бъде съден или наказван два пъти за едно и също престъпление.

В широк контекст тези шест групи права могат да бъдат определени като граждански права, защото определят правата и свободите на гражданите като жители на страни, членки на Европейския съюз. В по-тесен смисъл като специфични граждански права могат да бъдат определени само правата от група „гражданство“ (в контекста на европейското гражданство). А четвъртата група (солидарност) представлява разписаните човешки права от Третото поколение.

Гарантирането на записаните права и решения става чрез създаването още в края на 20-ти век специализирани *международни институции и процедури за контрол*: Европейска комисия за правата на човека и Европейски съд за правата на човека в Страсбург, Комитет на ООН за правата на човека, Комитет на ООН за икономически, социални и културни права, Комитет на ООН за елиминиране на расовата дискриминация, Комитет на ООН за елиминиране на дискриминацията срещу жените, Комитет на ООН против мъченията, Комитет на ООН за правата на детето, процедурите на мониторинг и докладване и пр. (по-подробно виж: Ние, народите на Обединените нации, 1999: 32).

Въпреки международните и национални инициативи през втората половина на 20-ти век човешките права продължават да се нарушават, което води до търсенето, появата и разпространението по света на

Институцията „Омбудсман по правата на човека“

Още през 19-ти век Дж. Мил пише, че правото на личността е валидна претенция на човека „към обществото да го закрия в притежаването на това право било чрез силата на закона или чрез силата на образованието и мнение-то“ и за това притежаване (на права – В.Г.) човекът трябва да бъде защитаван от обществото“ (по: Rights, 2011). Това предпоставя изискването за отговорност на обществените институции спрямо човешките права, утвърдило се като категорична претенция през втората половина на 20-ти век след появата на Всеобщата декларация за правата на човека.

Но и през новия 21-ви век, въпреки записаното в международните документи и националните конституции, все още има причини, поради които се налагат допълнителни мерки и решения за защита на човешките права. Това са причини, свързани с глобализацията и с „утвърждаване на правозащитната функция на държавата и на специализираните органи за защита на правата и сигурността на гражданите“ (Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004, 89–90).

Като всяко друго явление и глобализацията като процес „носи шансове, но и рискове за човешките права. В много отношения всяко свързано с глобалните процеси благо има и своя „отровен двойник“. Например отварянето на границите и свободното движение на хора носи риск от засилване на трансграничната престъпност и терористичните действия, масовият достъп до комуникации – риск от масова манипулация и дезинформация, борбата срещу глобалния тероризъм – риск от геополитически дисбаланс, както и от превръщане на тероризма в един вид „алиби“ на масовото ограничаване на човешки права и свободи и пр. (по: пак там, с. 90).

От друга страна, някои национални негативни явления като корупция, тромавите административни и съдебни процедури, както и намесата на политическите сили в системата на съдебната власт доведе до ограничаване на правозащитните функции на държавата и обезверяването на гражданите, че могат да получат ефективна защита на правата си по съдебен ред. Всичко това подтиква към търсенето на алтернативна институция, „компенсираща“ слабостта на държавата по отношение защитата на конституционните права на нейните граждани и за защита на гражданите от грешки и злоупотреби на държавните институции. Така се появява институцията омбудсман.

Терминът е шведски и означава „пратеник, посредник, лице, към което се отправят оплаквания и молби“ (пак там, с. 6). Но когато не се използва оригиналният шведски термин, преводът на думата на различните езици насочва към същността и смисъла на функционирането на тази институция – защитник на или комисар по правата, обществен посредник, народен адвокат и пр. В по-тесния смисъл на думата омбудсманът е официален представител на правителството, чиито задължения са да подпомага по-ефикасното функциониране на системата чрез работа по жалбите на гражданите (Davidson, H. A., C. P. Cohen, L. K. Girdner, 1993: 10).

„Прародител“ на съвременния парламентарен омбудсман е „върховният омбудсман на негово величество“ – шведският крал, въведен за първи път през 1713 г. при управлението на Карл XII (Швеция. Парламентарен омбудсман, 2011). Целта на краля била тази институция, която нямала самостоятелна политическа власт, „да осигури спазването на законите и на другите нормативни актове“ в условията на разбита и хаотично действаща администрация след войната с Русия (Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004, с. 10).

Но за първи омбудсман в света се смята назначено през 1809 г. от Парламента на Швеция лице, което да представлява волята и интересите на съсловията в страната. Идеята била представените във всеки парламент съсловия да назначават като свой представител „мъж, отличаващ се с познания за законите и с доказана неподкупност“, който да упражнява надзор за спазване на законите от съдиите и държавните служители, които са се отклонили от отговорностите на своята служба“ (пак там). Същата година е назначен и военен омбудсман, чиито правомощия през 1968 г. преминават към парламентарния

омбудсман – двете институции се сливат, като служителите стават трима, а през 1976 г. – четирима.

Но тъй като днес такава позиция заемат и жени, в много случаи се предпочита термина „омбудспърсън“.

По определение омбудсманът (ombudsmen/ombudsperson) е „проверяващо лице (следовател) по „граждански“ жалби“ (Davidson, H. A., C. P. Cohen, L. K. Girdner, 1993: VI) или лице, което се грижи за жалбите и донесенията на гражданите („message carrier“) (Ombudswork for children, 1997: 12).

Шведският пример е последван от другите скандинавски страни, които също назначават парламентарен омбудсман: Финландия – 1919 г., и Дания – 1955 г. В Норвегия през 1962 г. назначават военен омбудсман и едва през 1963 г. – омбудсман за контрол върху държавната администрация.

През 80-те години на 20-ти век се появяват омбудсмани и в други европейски страни извън Скандинавия. В тези страни терминът „омбудсман“ има по-широко значение. Днес така се нарича *личност или орган (институция) – правителствена или неправителствена – която действа като „обществен наблюдател“ („public watchdog“) или защитник на гражданите („citizen defender“)* и пр.

Има различни *модел*и на омбудсман-служби. В някои страни (Испания, Португалия, Люксембург и др.) *една единствена национална омбудсман-служба по конституция се занимава с жалби на гражданите от всякакъв тип.*

В Испания, например, омбудсманът се нарича „народен защитник“. Институцията се въвежда с Конституцията от 1987 г. като висш пълномощник на парламента с основна компетентност – защита на основните права и свободи. Не е обвързан с мандат, „не получава инструкции от никоя власт и изпълнява своите функции самостоятелно и по собствено убеждение“ (Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004, с. 22). Той се отчита пред парламента и поддържа връзка със специализирана смесена комисия на двете палати (на Конгреса и на Сената) на парламента. Упражнява надзор над цялата държавна администрация и върху държавните предприятия.

Днес дейността на институцията „народен защитник“ е децентрализирана – има народен защитник на общодържавно равнище, народен защитник на автономните области, както и институции от типа на омбудсмана на местно ниво. Всяко едно от тези равнища има своите правомощия. Например правомощията в областта на музейното дело, библиотеките, управлението на затворите и пр. са от компетенциите на автономните области (пак там, с. 26).

Друг е случаят с Австрия, където институцията омбудсман е създадена през 1977 г. Нарича се Съвет на омбудсманите или народна правозащита (Volksanwaltschaft). Съветът на омбудсманите е независим висш федерален орган, който се състои от трима членове, един от които е председател. Членовете му се избират от долната камара на парламента за срок от 6 години,

без право на преизбиране. Те нямат право да участват във федералното или в провинциалното правителство, както и да упражняват каквато и да е друга професия. Дейността на съвета се подпомага от секретариат. Седалището на австрийските омбудсмани се намира във Виена.

Въпреки че няма пряко санкциониращи функции, препоръките на Съвета на омбудсманите към административните органи трябва да бъдат изпълнени в срок от осем седмици. Ако не ги изпълнят, тези органи трябва да обяснят причините за това. Народната правозащита има право да сезира Конституционния съд относно противоконституционността на законови разпоредби (Омбудсмани в европейските страни, 2011).

Други страни възприемат шведския модел – *една национална омбудсман-служба* (офис) и *отделни омбудсмани по специфични въпроси* (в Минесота – САЩ – има Държавен омбудсман-офис за хора с умствени увреждания).

В Гърция институцията омбудсман е въведена от 1998 г., а от 2001 г. придобива парламентарен статус – назначава се от парламента (първоначално за един мандат от 5 години, а впоследствие – за 4 години, с възможност за преизбиране). Условието и гаранциите за независимостта на омбудсмана от различните политически и властови структури са гарантирани със специален закон. Доминиращите му функции са свързани с упражняване на надзор над държавната администрация, но постепенно се разширяват с надзор над публичния сектор като цяло и правата на децата. Във връзка с последното от 2003 г. се въвежда заместник на омбудсмана, с функции защита на правата на децата (Омбудсман по правата на децата). Гръцкият омбудсман работи по жалби на гражданите, които засягат държавни служби, местни власти, компании от публичния сектор, а във връзка с правата на децата – и с жалби, които се отнасят и до частни юридически и физически и лица (Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004, 25–26).

В трета група страни (независимо от различните наименования) функциите на омбудсмана се изпълняват (и) на *субнационално (регионално и локално) равнище* (например Общинската омбудсман-служба в Анхораж – САЩ, провинциални и териториални омбудсман-институции в Канада и др.) (по-подробно виж: New tools..., 1997; Understanding Children's Rights, 2000; Flekkóy, M. G., 1993; Davidson, H. A., C. P. Cohen, L. K. Girdner, 1993; Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004).

Във Франция, например, омбудсманът се нарича „медиатор“ (посредник) и главните му функции са „да бъде посредник между гражданите и администрацията“ (Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004, с. 24). Назначава се от Министерския съвет за срок от 6 години и „може да действа само при жалба, подадена до него чрез депутат или сенатор срещу неправилно функциониране на административен орган или срещу несправедливо негово решение“ (пак там). Медиаторът може да дава препоръки и срокове за тяхното изпълнение, да инициира дисциплинарни процедури срещу административно лице, да се-

зира наказателните институции, да провокира обществени дискусии по конкретни случаи. На локално равнище действат Градските съвети за децата и младежта, които изпълняват ролята на специализирани омбудсман-служби за защита правата на децата.

В страните, изградени на федеративен принцип, има различни подходи към изграждането на подобни институции: на единен омбудсман на федеративно равнище, на двойна структура (национална и регионална) и само регионални структури. Така например в Германия функциите на омбудсман изпълнява парламентарната комисия по петициите. Гражданите могат индивидуално да сезират конституционния съд за нарушение на техни права и свободи. Но има специален пълномощник на Бундестага по въпросите на отбраната – специализиран омбудсман със статус на федерален министър (пак там, 24–25).

Във Великобритания институцията омбудсман е въведена през 1967 г. Тя не упражнява надзор над цялата държавна администрация – извън нейните правомощия са административните ведомства и институции в Северна Ирландия, както и актовете на правителството, парламента и съдебната власт (пак там, с. 23).

В Англия институцията се нарича Парламентарен омбудсман и омбудсман по здравеопазването. Нейните правомощия са уредени в Закона за парламентарния комисар от 1967 г. Назначава се от кралицата по предложение на правителството, след консултации със специална анкетна комисия (Великобритания. Англия. Парламентарен омбудсман и омбудсман по здравеопазването, 2011).

В Северна Ирландия от 1969 г. има парламентарен омбудсман и комисар (пълномощник) за администрацията (комисар по жалбите) (пак там).

В Канада и Италия доминира местната структура – граждански защитници има в почти всички региони, както и в някои автономни провинции (Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004: 26).

В страните, определяни като „нови демокрации“, институцията омбудсман също завоюва позиции по-скоро като израз на ангажимент на управляващите по отношение изграждането на по-демократична конституционна държава. Нейните ангажименти са по-малко свързани с надзор над бюрократичните (държавните) институции, а предимно с потребността от защита и утвърждаване на основни човешки права. Всъщност такива органи в тези страни са известни често като Комисии (комитети) по човешките права (Ombudswork for children, 1997, 2–3).

Полша първа от бившите социалистически страни въвежда институцията омбудсман, при това още през 1988 г. – преди демократичните промени и в съответствие със специален закон от 15 юли 1987 г. Според новата Конституция на страната омбудсманът се признава като фактор в системата за защита правата на гражданите. Следва се скандинавският модел, с допълнение на една

изоставена вече от много страни специфика на взаимоотношенията на омбудсман със съдебната власт. Институцията се избира от парламента (от Долната камара на Сейма). Контролните ѝ функции се простират „върху административните органи и всички организации, които с действията си засягат граждански права и свободи или основни принципи на справедливостта“ (Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004: 29). Омбудсманът действа (прави проверки и дори може да отправя искане за специализирани проверки от Сметната палата към парламента, както и до Конституционния, Върховния съд за тълкуване на законни положения и във връзка с тях – на конкретни решения) както по жалби на граждани или по колективни жалби, така и по собствена инициатива. „Специфичен момент е възможността омбудсманът да действа по жалба от органите на местното самоуправление“, „като представители на избирателите и най-тясно свързани с техните права и интереси“ (пак там, 29–30).

В други бивши социалистически страни се предпочитат различни наименования на тази институция и лице – парламентарен помощник за правата на гражданите (Унгария), омбудсман по правата на човека (Словения), Национална служба по правата на човека (Латвия), адвокат на народа (Румъния, Албания) и пр. Но по същество „природата и предназначението на институцията са едни и същи“ (пак там, с. 30). В повечето случаи се следва класическият скандинавски модел – на една национална омбудсман-служба (офис) и отделни омбудсмани по специфични въпроси.

В Унгария две важни решения предшестват утвърждаването на институцията: Конституцията от 1990 г. и Законът за парламентарния помощник за правата на гражданите от 1993 г. През 1995 г. са избрани Първият парламентарен помощник за правата на гражданите и неговият заместник, както и парламентарен помощник по правата на националните и етническите малцинства и парламентарен помощник по защита на личните данни и свободата на информацията.

Съгласно Конституцията на Република Словения от 1991 г. се създава институцията омбудсман по правата на човека „за контрол върху различните държавни органи, органите за местно самоуправление и други организации, на които са възложени властнически правомощия, свързани с правата на човека и основните свободи“ (пак там). Тази институция е наследник на съществуващия дотогава Съвет за човешките права и основните свободи. Предвижда се и създаването на специализирани омбудсмани по различни въпроси. В края на 1993 г. се появява и Закон за омбудсмана по правата на човека. Той определя правомощията на омбудсмана, както и правото му да се обръща към Конституционния съд във връзка с конкретни жалби (но няма право да наблюдава работата на съдиите и съдилищата).

През първата половина на 90-те години и в отделните прибалтийски републики (Литва, Латвия и Естония) със съответните конституционни решения и закони се създава институцията омбудсман с правомощия да проучва „жал-

би за нарушени права на гражданите, породени от злоупотреби с властта от страна на различни администрации“ (пак там, с. 31).

В Литва от 1994 г. действат петима парламентарни омбудсмани за разследване на жалби – 2-ма срещу държавни служители (1 от тях – и жалби срещу служители в армията) и 3-ма – срещу служители в местните администрации. В началото на новия век се обсъжда и въпросът за въвеждане на специализирани омбудсмани за равенството на половете и за правата на децата.

В страните от Балканския полуостров обикновено конституционните решения и дори специализираните закони предхождат създаването на специализирани омбудсман-служби на национално, регионално и местно ниво. В Хърватия решението е предвидено с Конституцията от 1990 г., но Законът и заедно с него и първият омбудсман стават факт две години по-късно.

В Република Македония конституцията от 1991 г. регламентира създаването на омбудсман-служба, но специализираният закон за омбудсмана се появява през 1997 г., а първият омбудсман е избран след още една година (1998).

За Република Босна и Херцеговина омбудсман-институцията е резултат от Дейтънското споразумение. Тя е структурирана на няколко равнища:

- на национално ниво – Камара за човешките права, в която влизат Дума за човешките права и Омбудсман за човешките права;
- във всяка една от съставлящите я части – Федерация Босна и Херцеговина (Сараево) – омбудсман се въвежда още от 1994 г., а в Република Српска (Баня Лука) през 2000 г. се появява Закон за омбудсмана и институцията започва да действа (отначало с временни, а после – с постоянни омбудсмани).

В Република Косово, която няма статут на суверенна държава, институция омбудсман е създадена с регламент на Генералния секретар на ООН от 30 юни 2000 г.

В Албания Конституцията от 1998 г. регламентира създаването на институцията „адвокат на народа“ (друго наименование на омбудсмана). През 1999 г. се появява съответният закон, а през 2000 е избран първият адвокат на народа. В неговите правомощия влизат „защитата на правата, свободите и законните интереси на както на албанските, така и на чуждите граждани, които пребивават в страната, срещу незаконни или неправилни действия от страна на публичната администрация“ (пак там, с. 33). Националният адвокат на народа има право да назначава местни представители със специални правомощия, като финансира дейността им от своя бюджет.

Омбудсман-институции действат и в Черна гора и Сърбия.

Подобни на омбудсмана институции се появяват и в други страни по света. В Руската федерация, например, от 1997 г. със специален закон се създава институцията „пълномощник по правата на човека“ със статус и функции на федерален омбудсман. В отделни републики и региони (например в Република Коми, Астрахан, Калининград) са избрани регионални пълномощници.

Правомощията на руските пълномощници по правата на човека се отнасят не само до защита на нарушени човешки права и работа по жалби на гражданите, но и до усъвършенстване на законодателството в тази сфера в съответствие с международното право (пак там).

Омбудсман-институции с наименованието „народен защитник“ (под засиленото испанско влияние) се появяват и в много страни на Латинска Америка.

Може да се обобщи, че *„независимо от националните различия, традиции и особености, основната функция и предназначение на омбудсмана и на сходните с него институции в европейските (и не европейските – В.Г.) страни е да наблюдава дейността на държавната администрация, да бъде превантивен и възпиращ фактор срещу злоупотреби с властта, срещу корупция и произвол, които във всички случаи засягат човешките права“*, както и *„да помага за възстановяването на накърнени от държавата, нейни структури и длъжностни лица права и да съдейства за създаване на гражданска правна култура на нетъртимост“* срещу такива нарушения (пак там, с. 21). Институцията омбудсман черпи силата си от „представителния характер на парламента и от активното, готово на „самозащита“ гражданско общество в условията на недостатъчно ефективно и законосъобразно действаща държавна администрация“ (пак там, с. 94). Като посредник между гражданите и администрацията, между гражданите и държавата „тази институция вече се е утвърдила като съществена гаранция в защита на човешките права и свободи и преди всичко – на конституционните права и свободи“ (пак там, с. 97).

Обединяването на европейските държави в единен съюз предоставя на гражданите на тези страни допълнително права и отговорности на граждани на Европейския съюз. А това ги поставя в известна зависимост от европейската администрация и европейските правила и регламенти. Това налага създаването на институцията

Европейски омбудсман

Смисълът на създаването на такава институция е в това, „когато органите на Европейския съюз бездействат или техните действия противоречат на действащото право, омбудсманът е институцията, която осигурява бърза, навременна и ефикасна защита на гражданите и юридическите лица“ (Европейски омбудсман, 2015).

Европейският омбудсман, чийто мандат съвпада с мандата на Европейския парламент, е един от консултативните органи на Европейския съюз. С допълнителните разпоредби на Договора за Европейския съюз са предвидени и възможности за преизбиране на европейския омбудсман за повече от един мандат, както и за неговото освобождаване от Съда на Европейския съюз по искане на Европейския парламент (по: Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004: 37).

Първият Европейски омбудсман е избран от Европейския парламент през 1995 г. – това е бившият омбудсман на Финландия Якоб Съодерман, който заема тази позиция до 2003 г. През този период броят на разгледаните от него жалби нараства от 298 през първата година на 2611 през 2003 г. Повече от половината жалби са подадени от лица от Франция, Германия, Италия и Испания (пак там, с. 41).

В проекта за Конституция на Европа са конкретизирани положения, свързани със статуса и дейността на Европейския омбудсман. Акцентираща се върху неговата пълна независимост при изпълнение на правомощията му. Определя се основната му функция: „да получава, разследва и представя доклади по жалби за случаи на лошо администриране в институциите и органите на Съюза“ (пак там, с. 37).

На практика Европейският омбудсман разследва по собствена инициатива или по жалби на граждани от страните членки на Европейския съюз и докладва случаи на лоша администрация в институциите, органите, службите или агенциите на Европейския съюз (без европейските съдебни институции), които са нарушили закона, не са зачали принципите на добрата администрация или са нарушили човешките права. Това са нарушения, касаещи несправедливост, дискриминация, злоупотреба с власт, липса или отказ за предоставяне на информация, ненужно забавяне, неправилни процедури, като например, административни закъснения, липса на прозрачност или отказ за даване на достъп до информация. Някои нарушения касаят трудовите отношения между институциите и техните служители, попълването на личния състав, както и провеждането на конкурси (Европейски омбудсман, 2015а). Други жалби са свързани с договорните отношения между институциите и частни фирми, например в случаите на внезапно прекратяване на договор.

За улесняване на гражданите Бюрото на омбудсмана им предоставя брошура, озаглавена „Как може да Ви помогне Европейският омбудсман“, в която се съдържа и формуляр за подаване на жалба. Всеки гражданин на ЕС или всяко физическо или юридическо лице с постоянно местопребиваване или с регистриран офис в държава член на ЕС може да внесе жалба до омбудсмана с писмо, чрез факс или с електронна поща (пак там).

Разследваните институции и органите на Европейската общност са задължени да предоставят на омбудсмана информацията, която той изисква, както и достъп до материали, свързани с разследването. Подобна отзивчивост се очаква и от държавите членове на ЕС. Европейският омбудсман играе важна роля и в усъвършенстването на законодателството на Европейския съюз, като проекта за Договор за създаване на Европейска конституция.

Всяка година омбудсманът представя пред Европейския парламент своя годишен доклад, който се превежда на всички официални езици на Съюза. Подробна актуална информация за неговата дейност се публикува на специализирана страница (сайт) в Интернет. Омбудсманът може да предприема

официални посещения във всички страни членки, където има възможност да представи работата си пряко пред гражданите (пак там).

Безспорно процесите, протичащи в Европа и света, свързани с гарантірането и защитата на човешките права, не могат да подминат и България. Членството на страната в Европейския съюз засилва и отговорността ѝ по отношение на политическите и социалните промени, водещи към превръщането на България в правова държава.

Човешките права в България и правовата държава

чл. 4. (1) на Конституцията „Република България е правова държава. Тя се управлява според Конституцията и законите на страната“ (Конституция на Република България, 1991, изм. 2007). Според Н. Ананиева и М. Йорданова „правовата държава означава наред с другото, а може би – преди всичко, солидни правни гаранции за правата и свободите на гражданите“ (Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004: 95).

В Конституцията на Република България „правата на личността, нейното достойнство и сигурност“ се обявяват като „върховен принцип“ (Конституция на РБ, 1991, Преамбюл), а Глава втора конкретизира правата на българските граждани. Чл. 4 ал.2 предпоставя, че „Република България гарантира живота, достойнството и правата на личността и създава условия за свободно развитие на човека и на гражданското общество“, а Глава втора (от чл. 25 до чл. 61) регламентира конкретно правата и отговорностите на гражданите на страната (пак там).

Законодателно всичко е наред. Но ако попитате българските граждани, чувстват ли се защитени, достоен живот ли водят, имат ли усещането, че могат свободно да се развиват, мнозина ще ви отговорят отрицателно. Анализаторите изтъкват различни причини за този песимизъм – от модела на очакването друг да ни решава проблемите, наследен от времето на социализма, до липсата на качества у българина (като предприемчивост, иновативност, конкурентоспособност и пр.), необходими за живот и успех в условията на пазарна икономика и конкуренция.

Вероятно анализаторите са прави, но за обикновените хора е по-важно, че не се чувстват защитени, а предприемчивите и инициативните не са улеснени и подпомагани в развитието си и в развитието на собствен бизнес. Ежедневно медиите ни заливат с информация за корупция, за несправедливости от различен характер, за нарушаване на човешки права и за безнаказаност на много нарушители на законите. Престъпността в различните ѝ проявления нараства, а престъпниците стават все по-нагли и недосегаеми. Дела се точат с години. Явни престъпления остават ненаказани. „Цената“ на или наказанията (като брой и срок на ефективните присъди) за погубен човешки живот спаднат до най-ниските си стойности от десетилетия.

Традиционно се смята, че познаването на законите до голяма степен предпазва от правонарушения. Но има и достатъчно доказателства за това, че често правонарушенията познават добре законите и въпреки това ги нарушават. Причините за такова поведение са много – ниска нравствена култура у нарушителите на законите, известно надценяване на личните качества, фалшивото самочувствие, породено от влиятелни покровители, троваво пратораздаване, нереалистични наказания за престъпниците и др.под. *Изводът, който се налага, е, че все още сме далече от реалната правова държава и все още много права на българските граждани са нарушени и продължават да се нарушават.*

В подкрепа на това твърдение могат да се приведат много факти. Например за 25 години на много българи е нарушено основното човешко право на труд (съгласно чл. 48 от Конституцията), което е гаранция за достоен живот. Безработицата расте (с краткотрайни временни положителни промени). Почти легално се вихри под различна форма нечовешка експлоатация. Много от работещите получават минимално заплащане за по-дълъг от 8 часа работен ден. Чужденци (собственици на частни фирми) се възползват от евтината работна ръка у нас със съгласието на хората, които предпочитат малко пари, но някакви, пред нищото и социалните помощи. Впрочем, това се случва и в много български частни фирми. А цените непрекъснато растат. Като цяло доходите на повечето българи спадат, една трета (или повече) живеят под прага на бедността. Тогава за какво достойнство става въпрос?!

Повечето българи все още мечтаят да живеят достоен живот в демократична държава, да се чувстват полезни граждани на демократично общество, в което правата им са реалност, не мит. В България човешките права са нормативно регламентирани, до голяма степен хората вече са информирани, знаят, че имат права, но като цяло все още много българи не познават нормативните документи и не ползват услугите на институциите, които могат да им помогнат, когато са нарушени правата им. В това число малко са хората, които се обръщат за помощ към националния омбудсман.

Институцията омбудсман в България

Нормативно институцията парламентарен омбудсман в България е създадена със специален Закон за омбудсмана от 2003 г., в сила от 1 януари 2004 г. Избира се с тайно гласуване от Народното събрание за срок от 5 години, с право да бъде преизбран за още един мандат. Дейността му се финансира от държавния бюджет и/или от други публични източници.

Според чл. 3, ал. 1 на Закона омбудсманът „е независим и се подчинява само на Конституцията, законите и ратифицираните международни договори, по които Република България е страна, като се ръководи от личната си съвест и морал“, както и от правилник за организацията на дейността му (Закон за

омбудсмана, 2003). В дейността си омбудсманът на републиката е подпомаган от заместник-омбудсман (чл. 5), избран също от Народното събрание, по предложение на омбудсмана.

Мисията на омбудсмана се съдържа в клетвата, която полага пред Народното събрание – да спазва Конституцията и законите на страната и да защитава правата на човека и основните свободи, като изпълнява добросъвестно и безпристрастно правомощията си (пак там, чл. 12). Основната му роля е да се намесва, „когато с действие или бездействие се засягат или нарушават правата и свободите на гражданите от държавните и общински органи и техните администрации, както и от лицата, на които е възложено да предоставят обществени услуги“⁸ (пак там, чл. 2).

Според чл. 19 от Закона в правомощията му влизат:

- Да приема, разглежда и дава отговор на сигнали и жалби на гражданите за нарушени права от изброените по-горе органи, администрации или лица.

- Да прави предложения и препоръки пред изброените по-горе органи, администрации или лица за възстановяване на нарушените права и свободи на гражданите и да посредничи между тях и засегнатите лица.

- При необходимост да уведомява Конституционния съд (ако прецени, че е необходимо тълкуване на Конституцията или обявяване на противоконституционност на даден закон), както и Президента, Министерския съвет, Върховния касационен съд, Върховния административен съд и Главния прокурор, когато има данни за престъпление от общ характер.

С други думи „в предмета на дейност на институцията омбудсман попадат всички онези случаи, в които са нарушени границите между публична и частна сфера, присъщи на правовата държава“ (по: Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004: 95).

Съгласно чл. 20 от същия закон омбудсманът има право:

- на достъп до държавните и общински органи, техните администрации, както и от лицата, нарушили съответни права на гражданите;

- да иска и да получава информация от тези органи, администрации и лица;

- да изразява публично мнение и становища, в т.ч. в средствата за масово осведомяване.

В задълженията му влизат:

- Да поддържа публичен регистър на постъпилите жалби и сигнали.

⁸ Обществени услуги (според Закона за омбудсмана) са: образователна, здравна, социална, водоснабдителна, канализационна, топлоснабдителна, електроснабдителна, пощенска, телекомуникационна, търговска дейност, дейности по охрана и по безопасност на движението, както и други подобни услуги, предоставяни за задоволяване на обществени потребности, по повод на чието предоставяне могат да се извършват административни услуги (Закон за омбудсмана, 2003, Допълнителна разпоредба, 1).

- Да внася ежегоден отчет за своята дейност в Народното събрание, както и доклади по конкретни случаи, по искане на Парламента.

- Да издава годишен бюлетин за своята дейност.

Глава пета на Закона предвижда административнонаказателни разпоредби относно санкциите към органите и административните лица, които възпрепятстват (по различен начин) омбудсмана в неговата дейност.

Първият парламентарен омбудсман на България – Гиньо Ганев – е избран от Народното събрание през април 2005 г., а няколко месеца по-късно е избран и заместник-омбудсман.

У нас, освен национален омбудсман, действат и *местни обществени посредници* (или защитници), назначени към общините, на практика с функции на локални омбудсмани. Те се появяват преди създаването на националната институция омбудсман и са резултат „на сложния и нееднозначен процес на установяване на партньорство между граждански организации и представители на властта“, както и на консенсуса относно потребността от институцията омбудсман на общинско равнище (Местни обществени посредници в България, 2004, 5–6).

Още през 1998 г., в рамките на антикорупционни инициативи на Коалиция 2000, се появяват първите форми на обществено посредничество (омбудсман или граждански/обществен защитник), близки по своите функции до ролята на местните омбудсмани в други страни. Последвани са от проекти на други неправителствени организации, които излъчват граждански посредници или граждански наблюдатели в редица български общини.

В периода 2000–2003 г. се разработва и вариант на Законопроект за гражданския защитник и местните граждански посредници, внесен в 39-то Народно събрание, заедно с още два законопроекта. Те са приети на първо четене, в резултат на което е възложено на Комисията по правата на човека и вероизповеданията да изготви обобщен вариант, приет като Закон за омбудсмана на 8 май 2003 г. В него липсва текст за местните обществени посредници. Но под натиска на гражданското общество, два месеца по-късно е приет Закон за изменение и допълнение на Закона за местното самоуправление и местната администрация (18 юли 2003 г.). Чл. 21а на този закон (по: Ананиева, Н., М. Йорданова, 2004: 109) определя:

„(1) Общинският съвет може да избира обществен посредник.

(2) Общественият посредник съдейства за спазване правата и законните интереси на гражданите пред органите на местното самоуправление и местната администрация.“

Същият член регламентира начина, по който се избират и освобождават обществените посредници, както и задължението на общинския съвет да приема правилник за дейността на общинския посредник.

Първите обществени защитници се появяват още в края на 1998 г. в рамките на различни пилотни проекти и въз основа на специални споразумения

между граждански организации и местните органи. А от началото на 2004 г. започва официалното въвеждане на институциите обществен посредник на общинско ниво в България.

Но въпреки определени позитивни промени в законодателството, въпреки утвърждаването на институцията национален омбудсман и назначаването на обществени посредници (защитници) по места човешките права на българските граждани са все още по-скоро „на хартия“ или в предизборните речи на политиците. За да се приближат към реалността е нужно:

- активно гражданско общество, което да не позволява на политиците и партиите да не изпълняват предизборните си обещания, а да им търси непрекъснатата сметка за това, което правят и не правят;

- българските граждани да надскочат собствената си егоистична природа, която им диктува, че е по-изгодно да се спасяват поединично, отколкото да отстояват правата си заедно;

- българите да започнат да се чувстват и да действат като *граждани на демократично общество*, съпричастни и отговорни не само за собствената си съдба, но и за съдбата на държавата и народа си.

А характеристики на гражданите на едно демократично общество са тяхното небезразличие към това, което се случва около тях, в квартала, в населеното място, в държавата и в света като цяло и тяхната социална отговорност към съблюдаването на човешките права. Защото, въпреки че се развива все напред, днешното човечество все още не е надскочило собственото си несъвършенство по отношение на социалния ред и справедливост. И защото, въпреки всички инициативи и институции, борбата за защита на човешките права далеч не е завършила – на много места те все още са мит, отколкото реалност. Човечеството, в лицето на страните, обединени в ООН, се опитва да намери международно признати решения по посока на реализирането на практика на основни човешки права. Такова усилие е инициативата за формулирането и постигането на глобални цели на хилядолетието за развитие. Те са обект на дискусии и решения на първата „Среща на хилядолетието“ през 2000 г. (Ню Йорк, 6–8 септември 2000 г.), когато държавни глави (президенти и министър-председатели) от страните на ООН приемат Декларация на хилядолетието, последвана от определянето на конкретни, обвързани със срокове цели, които да бъдат постигнати до 2015 г. (Комисията по развитие. Доклад, 2015). Но които в повечето случаи не бяха постигнати.

Целите на хилядолетието за развитие

Срещата на хилядолетието провъзгласява като „фундаментални ценности“ на новия век *свободата, равенството, солидарността, толерантността, опазването на природата, общата отговорност* („на народите по све-

та“) за управлението на световното икономическо и социално развитие, за международния мир и сигурност (по: Димитров, Л., 2000–2001: 45). Участниците приемат осем „Цели на хилядолетието за развитие“, всяка една от които е подкрепена от 21 специфични по-малки цели и повече от 60 индикатора, които трябва да бъдат изпълнени преди 2015 г. (Георгиева, В., 2014):

1. Преодоляване на крайната бедност и глада.
2. Постигане на начално образование за всички.
3. Насърчаване на равенството между половете и овластяване на жените.
4. Намаляване на детската смъртност.
5. Подобряване на здравословното състояние на майките.
6. Борба с ХИВ/СПИН, малария и други болести.
7. Осигуряване на устойчива околна среда.
8. Създаване на глобално партньорство за развитие.

Целите на хилядолетието за развитие изиграват важна роля за решаването (отчасти) на много глобални проблеми. Провежданите международни срещи и анализи на постиженията по тези цели през 2005, 2010, 2013, 2014, 2015 г. посочват, че е постигнат напредък почти по всички цели (Димитрова, С., 2015; Комисия по развитие на Европейския парламент. Доклад, 2013). Вестник Guardian, цитиран от В. Тошкова, обобщава нивата, до които е постигната всяка една цел, на базата на годишен доклад на ООН от 2015 г. (Тошкова, В., 2015):

- ЦХР⁹ 1: Броят на хората, които живеят с по-малко от 1,25 долара на ден, е намалял от 1,9 млрд. души през 1990 г. до 836 млн. души през 2015 г., въпреки че целта броят на хората, страдащи от глад, да намалее с 50%, не бе постигната с малко.

- ЦХР 2: Броят на децата, записани в основно училище, значително е нараснал. Извън училище през 2000 г. са 100 млн. деца по света на начална училищна възраст, а през 2015 г. – 57 млн. Но целта за постигане на начално образование за всички също не е постигната. Нетният коефициент на записване се е увеличил от 83% през 2000 до 91% през 2015 г. Последният доклад за постигането на целите за България е от 2014 г., но някои данни в него са от по-ранен период. Според него делът на записаните в начално училище деца е 96,4%.

- ЦХР 3: Около 2/3 от развиващите се страни са постигнали равенство между половете в основното образование. Извън образованието, през 2012 г. 47,8% от работещите в България са били жени. За сметка на това обаче представителството на жените в парламента през 2014 г. е само 25,2 %.

- ЦХР 4: Детската смъртност е намаляла с повече от 50% през последните 25 години, спадайки от 90 до 43 смъртни случая на 1000 раждания. Целта на ООН обаче е тази цифра да се редуцира с 2/3. В България детската смъртност е намаляла от 22,1% през 1990 до 11,6% през 2013 г. или с около 50%.

⁹ ЦХР – Цел на хилядолетието за развитие.

• ЦХР 5: Съотношението на смъртността на майките при раждането на световно ниво също е намаляла наполовина, но и тук целта, която се преследва, е спад от 2/3. За сравнение – в България през 1990 г. смъртността на майките при раждане е била 24 на 100 000, докато през 2013 г. 5 на 100 000 – намаление от 79%.

• ЦХР 6: Целта за овладяване на разпространението на ХИВ/СПИН до 2015 г. не е постигната, макар че броят на новозаразените с ХИВ е спаднал с около 40% между 2000 и 2013 г. За България данни не са представени.

• ЦХР 7: Около 2,6 млрд. души са получили достъп до питейна вода от 1990 г. насам, така че целта за намаляване наполовина на хората без достъп до по-добри водни източници е постигната още през 2010 г. – пет години преди плана. 663 млн. души в целия свят обаче продължават да нямат достъп до питейна вода. В България почти 100% от населението имат достъп до питейна вода, като едва 0,5% не са имали такъв през 2013 г.

• ЦХР 8: Между 2000 и 2014 г. помощта за развитие от богатите държави към развиващите се страни се е повишила с 66% в реално изражение и през 2013 г. е достигнала рекордната сума от 134,8 млрд. долара.

Истината е, че тези ценности и цели са не само „отговорност на народите“, а преди всичко отговорност на правителствата, които имат властта да ги постигнат с политически решения. Защото „картината на масовата бедност, не по-малко от масовите убийства, може да бъде променена благодарение на човешките усилия“. Защото „няма нито материална, нито морална причина за световния глад“, а „всичко зависи от начина, по който ще изберем да се организираме като жители на планетата Земя“ (Форсайт, Д. П, 2002: 385).

Равносметките от изпълнението на целите през последните години показват също, че „изменението на климата, продоволствената несигурност, миграцията, безработицата, демографските промени, корупцията, ресурсните ограничения, неустойчивият растеж и финансовата и икономическа криза, както и нарушенията на правата на човека“ ще останат сред сложните и взаимосвързани предизвикателства и след 2015 г. (Комисията по развитие. Доклад, 2013). Комисията по развитие на ООН в свой доклад и проект за резолюция от 6 май 2013 г. за изпълнение целите на хилядолетието за развитие признава, че и „през 2015 г. повече от 600 милиона души все още ще използват неподобри водоизточници, които представляват риск за здравето, и един милиард души, 70 % от които жени, ще живеят с по-малко от 1,25 щатски долара на ден, особено в редица африкански държави, но също така и в страни с бързо развиващи се икономики. Ако настоящите тенденции се запазят, целта от ЦХР за намаляване наполовина на дела на хората, които живеят без основни санитарни услуги, няма да бъде постигната до 2049 г. Понастоящем почти 200 милиона души са безработни, около 74 милиона от тях са на възраст между 15 и 24 години, и само 20% от населението на света е обхванато от адекватно социално осигуряване... (пак там).

Това налага ООН да предприеме мерки за продължаване на усилията за изпълнение на целите на хилядолетието от 2000-та година. Още през 2013 г. Комисията по развитие на ООН обсъжда нова рамка за развитие след 2015, която трябва да бъде универсална и глобална по своя характер, да насърчава благоденствието, правата на човека и благосъстоянието на всички и да води до пряко и активно участие на всички държави в нейното изготвяне и прилагане (пак там). В качеството ѝ на нова програма на ООН за устойчиво развитие след 2015 г. рамката трябва да се основава на един нов цялостен подход, който да отразява резултатите и последващите действия на Конференцията за устойчиво развитие „Рио+20“ (пак там). Същевременно тя „трябва да отговаря на подхода, основан на правата на човека, който обхваща социалните и икономическите права, като същевременно включва гражданските и политическите права, свързани с мира и сигурността, както и правото на развитие“ (пак там).

Принципите на правата на човека трябва да подкрепят усилията на страните членове на ООН да се справят по-специално с такива проблеми като неравенството, вредните традиционни практики, дискриминацията, насилието, основано на пола, за предоставянето на права и повишаване на участието на маргинализираните групи и хората в неравностойно положение в обществото и пр. Политиката на ООН за реализирането на новата рамка на Целите на хилядолетието за развитие след 2015 се обсъжда на специални заседания през юли и през септември 2015 г.

И все пак, по силата на вечния двубой между доброто и злото и особено в резултат от държавни политики и компромиси в името на различни интереси, натрупаните през 20-ти век и предадени в наследство на 21-ви век проблеми, свързани с оцеляването и развитието на човечеството, в т.ч. с човешките права, ще продължават да засягат живота и бъдещето на хората и на планетата Земя като цяло. И колко неморално и (най-малкото) безотговорно изглеждат действията на онези съвременни политици, които въпреки многократните обсъждания, призови, декларации и пр. инициират или подкрепят сблъсъци и конфликти на различна основа, изсипват бомби и убиват невинни „в името“ на мира и демокрацията и в името на защитата на човешките права, като водят света към нова световна война. Какво лицемерие!

И това се случва, въпреки че представители на повечето правителства са присъствали на Срещата на хилядолетието и са гласували за тези цели и за тези ценности. И това продължава да се случва въпреки протестите и несъгласието на много хора в отделните страни (въпреки несъгласието „на народите“). Защото, както пише Дейвид П. Форсайт, между идеала за човешките права и реалността (тяхното спазване) често има разлика. В „реалистичния свят“ „често държавните интереси надделяват над правата на личността, междуличностното равенство често отстъпва пред неуважението – ако не и омразата – към „другия“, ожесточените сблъсъци трайно присъстват в ежедневието ни,

а безсилието на международните институции лесно може да бъде доказано“ (Форсайт, Д. П., 2002: 383).

В подобна ситуация на безсилие понякога се оказва и Съветът за сигурност на ООН, който е „силно зависим от единствената останала свръхсила, САЩ, за ефективността на принудителните мерки“, прилагани „в името на демократичното управление и други човешки ценности в различни страни“. Понякога (като в Косово например) САЩ се опитват „да наложат защитата на човешките права чрез НАТО, но без да бъдат упълномощени от Съвета за сигурност и посредством твърде спорна военна стратегия“ (пак там, с. 387). Истината, която мнозина се страхуват да произнесат на глас, е, че като свръхсила САЩ се интересуват единствено от своите интереси, а човешките права и свободи на „другите“ понякога им служат като параван и оправдание на икономическите и военни интереси. Събитията през последното десетилетие показват безсилието на останалите световни сили и лидери да се противопоставят на тази политика. А може би и те преследват свои интереси?

И докато световните сили и лидери преразпределят пазари и зони на влияние, всеки ден носи нови доказателства за нарушаване на човешките права, сред които правото на живот и човешко достойнство. Бежанската вълна, смъртта и разрушенията от локалните войни и терористичните атаки правят много актуални и днес думите на белгийския професор Е. Верхелен: „... трябва да помним, че човешките права, правата на децата не са подарък, а глаголи за спрягане в сегашно и бъдеще време чрез средствата на всички лични местоимения“ (Verhellen, E., 2003: 662). А това означава социална отговорност (пряко или косвено) на всеки човек и всяка организация, на всички хора и всички институции, на всички правителства и всички държави по отношение на спазването на човешките права и тяхното бъдеще. Защото по един или друг повод, с една или друга цел човешките права ще продължават да бъдат нарушавани. И ако човечеството свикне с това, то (а и гражданското общество в конкретната страна) е обречено.

ЛИТЕРАТУРА

- Ананиева, Н., М. Йорданова. (Състав.) (2004) Институцията Омбудсман в Европа и България: правна същност и практика. С., Център за изследване на демокрацията.
- Борисов, О. (2001) Правата на българските граждани. С., Юриспрес.
- Борисов, О. (2003) Международноправна защита на правата на човека. С., Нова звезда.
- Буров, С. и др. (2002) Съвременен тълковен речник на българския език. С приложения. 3 изд., В. Търново, GABEROFF-ЕООД.
- Великобритания. Англия. Парламентарен омбудсман и омбудсман по здравеопазването (2011). –http://www.anticorruption.bg/ombudsman/bg/readnews.php?id=5911&lang=en&_style=tex&l_style=default – 15.5.2011.

- Всеобща декларация на правата на човека. – <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=bg> – 15.04.2015.
- Георгиева, В. (2014) Цели на хилядолетието на ООН: по пътя към „Бъдещето, което искаме“ – <http://news.unabg.org/blog/2014/07/08/tseli-na-hilyadoletieto-na-on-po-ptya-km-bdeshheto-koeto-iskame/> – 25.10.2015.
- Гюрова, В. (2002). Културата по правата на детето – шанс и предизвикателство за учителите. С., ИК „Комливес-ЛИМ“.
- Димитров, Л. (2000–2001). Обръщение за един по-хуманен свят. – В: Обръщението за един по-хуманен свят: утопия и реалност. С., Фондация човешчина.
- Димитрова, С. (2015) Цели на хилядолетието за развитие – преди и след. – <http://news.unabg.org/blog/2015/01/16/tseli-na-hilyadoletieto-za-razvitie-predi-i-sled/> – 25.10.2015.
- Европейска конвенция за правата на човека и основните свободи (1950). – ДВ, бр. 80 от 2 октомври 1992г, изм. ДВ, бр.137 от 20 ноември 1998.
- Европейски омбудсман (2015) – <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%95%...> – 20.7.2015.
- Европейски омбудсман (2015a) – http://www.anticorruption.bg/ombudsman/bg/readnews.php?id=2408&lang=bg&t_style=te&l_style=default – 10.4.2015.
- Закон за омбудсмана, 2003. – http://www.anticorruption.bg/ombudsman/bg/legframe_bg.htm – 15.5.2015.
- Коларова, Ц. (2013) Образование по правата на човека. С., „Авангард Прима“.
- Коларова, Ц. (2004) Правата на детето. Социално-педагогически измерения. С., УИ „Св. Климент Охридски“.
- Комисия по развитие на Европейския парламент. Доклад относно изпълнение целите на хилядолетието за развитие и определяне на рамката за развитие след 2015 г. (2012/2289(INI)) (2013) – <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A7-2013-0165+0+DOC+XML+V0//BG> – 20.10.2015.
- Конституция на Република България (1991, изм. 2007) – <http://www.government.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?g=&n=4&p=0034&s=001> – 12.7.2014.
- Местни обществени посредници в България (2004). Център за изследване на демокрацията. София.
- Ние, народите на Обединените нации (1999) Учебно помагало за бъдещия гражданин на света. С., Дружество за обединените нации в България.
- Омбудсмани в европейските страни (2011) – http://www.anticorruption.bg/ombudsman/bg/readnews.php?id=2786&lang=en&t_style=te&l_style=default – 14.8.2011.
- Основни права на човека и гражданина (1998) Под ред. на Ев. Танчев. С., Албатрос.
- Права на човека. Международноправни актове (1993). С., УИ „Св. Климент Охридски“.
- Топкова, В. (2015) Графика на деня: Изпълни ли светът целите на хилядолетието за развитие? – <http://www.investor.bg/sviat/6/a/grafika-na-denia-izpylni-li-svetyt-celite-na-hilyadoletieto-za-razvitie-198298/> – 25.10.2015.
- Форсайт, Д. П. (2002) Правата на човека в международните отношения. Прев от англ., С., „Слънце“.
- Харта на основните права на Европейския съюз (2012) – <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT> – 10.7.2015.
- Швеция. Парламентарен омбудсман (2011) – http://www.anticorruption.bg/ombudsman/bg/readnews.php?id=5111&lang=en&t_style=te&l_style=default – 10.8.2011.
- Braun, M. (ed.). (1995). Our world – our rights. Final Draft. Human Rights Education Pack for Primary Teachers. London, Amnesty International. British Section.
- Cambridge Dictionaries Online – English dictionary. – <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/entitlement>. – 10.2.2014.

- Davidson, H. A., C. P. Cohen, L. K. Girdner (1993) Establishing Ombudsman Programs for Children and Young. How Government's Responsiveness to its Young Citizens Can Be Improved. Washington, ABA Centre on Children and the Law.
- Flekkóy, M. G. (1993) Children's Rights., Gent, Gent University.
- Human Rights Message. Learn, Train&Experience (2003) Poznan, Service civil international.
- New tools for the protection of children in Europe: a comparison of experiences of national Ombudspersons for children (1997), Milano, Il Telefono Azzurro.
- Ombudswork for children (1997) Florence (Italy), UNICEF, Innocenti digest, N1.
- Rights (2011) – <http://plato.stanford.edu/entries/rights/> – 14.2.2012.
- Turner, M. J. and all. (1986) Civics. Citizens in action, (by :). Columbus, Ohio, Merrill Publishing Company
- Understanding Children's Rights (2000) Ghent Papers on Children Rights, №6, (ed. By E. Verhellen) Ghent (Belgium). University of Ghent.
- Understanding Children's Rights (2003) Collected paper presented at 6th International Interdisciplinary Course on Children Rights. – Ghent Papers on Children Rights, N7, Ghent university (Belgium), December 2003.
- Verhellen, E. (2000) Convention on the Rights of the Child. 3th rev. ed., Leven/Apeldoorn, Garant.
- Verhellen, E. (2003) Closing address. IN: Understanding Children's Rights (2003). Collected papers presented at the sixth International Interdisciplinary Course on Children's Rights, held in Ghent University, December 2003. Children's Rights Ghent, Ghent University Center.
- Wenar, Leif, (2011) „Rights“, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming URL. – <http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/rights/>...> – 15.08.2011.

Постъпила март 2016 г.

Рецензент: доц. д-р Снежана Янакиева